

Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940 – 1945

Een onderzoeksprogramma in module, onder verantwoordelijkheid van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

De tijd is rijp voor een frisse kijk op een oud fenomeen; ‘het verzet’ in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Alleen al de aankondiging dat het NIOD van plan is vanuit een nieuw perspectief naar het verzet te kijken, was begin mei 2014 goed voor grote media-aandacht en een stroom van adhesiebetuigingen. Wat is er aan de hand?

Waarom de Tweede Wereldoorlog en verzet? Wat fascineert ons daar aan het begin van de 21^e eeuw aan? De Tweede Wereldoorlog is voor de meeste Nederlanders nog steeds de meest ‘nabije’ oorlog; niet door eigen ervaring van de jaren 1940-1945 maar wel door de verhalen in de familie, de buurt, de lessen op school, de films en programma’s op televisie. En niet te vergeten door bezoeken aan musea en andere erfgoedinstellingen die aandacht besteden aan de laatste oorlog die zich ook op Nederlands grondgebied heeft afgespeeld. De Tweede Wereldoorlog spreekt tot de verbeelding. Deze oorlog geeft een gevoel van nabijheid door de fysieke aanwezigheid van het verleden in gebouwen en monumenten om ons heen. Maar tegelijkertijd is de Tweede Wereldoorlog voor ons ook voldoende ver af om niet meer gevangen te hoeven zitten in de conflicten en taboes van het verleden.

Vanwege deze maatschappelijke interesse blijft het NIOD zich richten op voorbeelden uit de Tweede Wereldoorlog. Dit gold recent voor onderzoeksprogramma’s rond collaboratie en antisemitisme.¹ En dat geldt nu voor een onderzoeksprogramma rond het thema ‘verzet’.

Oorlog en verzet

De inval en snelle militaire nederlaag kwamen voor veel Nederlanders als een schok. Het bekende verhaal is dat aanvankelijk de meeste mensen zich aanpasten en probeerden zo goed mogelijk de moeilijke tijd door te komen, hopende op een snelle bevrijding door de Geallieerden. Pas in de loop

¹ Madelon de Keizer, *Frans Goedhart: journalist en politicus (1904-1990), een biografie* (Amsterdam: Bakker 2012); Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk: Pim Boellaard (1903-2001), het leven van een verzetsheld* (Amsterdam: Bezige Bij 2008); Bas von Benda Beckmann, *De Velser Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam: Boom 2013). Diverse publicaties van het programma 'Erfenissen van collaboratie': Ismee Tames, *Besmette jeugd: de kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam: Balans 2009); Helen Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders: de opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950* (Amsterdam: Balans 2013); Bram Enning, *Spreken over fout: hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken, 1975-2000* (Amsterdam: Balans 2014); Ismee Tames, *Doorn in het vlees: foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Amsterdam: Balans 2013). Over hedendaags antisemitisme reeds verschenen o.a. R. Ensel, *Haatspraak. Antisemitisme – een 21^e eeuwse geschiedenis* (Amsterdam: AUP 2014).

van de oorlog werd het verzet zichtbaarder en groter, maar al met al bleef het een marginaal verschijnsel. Deze grove lijnen geven ons echter geen enkel inzicht in de verwachtingen en handelingsruimte van de mensen toen. Onder welke omstandigheden ging men over tot de een of andere vorm van verzet? Hoe verliepen die processen en hoe brachten mensen zo'n overgang onder woorden? Als een plotseling inzicht, een ommekeer, een geleidelijke ontwikkeling, een sprong in het duister, een rite de passage? Wordt met het besef in oorlog te zijn een grens overschreden, en zo ja, hoe wordt zo'n overschrijding dan beleefd en verbeeld?

Dit type vragen dringt zich op als het gaat om mensen die tijdens de Duitse bezetting van Nederland betrokken raakten bij wat later 'het verzet' zou worden genoemd. In de geschiedschrijving over 'het verzet' is het impliciete uitgangspunt dat het leven van iemand 'in verzet' in alles het tegendeel was van het leven van iemand die dat niet was. Alleen al het gebruik van de termen 'illegaal', 'ondergronds' of 'clandestien' duidt daarop. Ook de term 'verzet' suggereert zo'n tegenstelling, omdat 'verzet' tegenover 'aanpassing' of 'collaboratie' wordt geplaatst, waarbij 'verzet' bovendien automatisch 'goed' is en dus niet 'fout' kan en mag zijn.

Dit onderzoeksprogramma onderwerpt dit soort tegenstellingen aan een nader onderzoek door in de huid van de tijdgenoten te kruipen: destijds wist niemand hoe de oorlog zou aflopen. Het handelen en denken werden bepaald door eerdere ervaringen, verwachtingen, sociale netwerken, religieuze of politieke overtuigingen, etc. Wat later 'het verzet' zou gaan heten, moest nog ontstaan. Door met de tijdgenoten mee te kijken kunnen we bekende thema's, zoals het geweldgebruik van verzetsstrijders, met nieuwe ogen te bekijken. Waar lag de grens tussen het krachtdadig verdedigen van democratie, recht en vrijheid en ondermijning van binnenuit van juist deze waarden? Wat betekende dit voor de direct betrokkenen? Hoe ver konden de 'goeden' gaan in het gebruik van 'kwade' middelen zonder legitimiteit te verliezen of zelfs zonder uiteindelijk te worden als het kwaad dat zij dachten te bestrijden? Hoe spraken degenen die zelf geweld gebruikten of martelden hierover? Werd het ervaren als het overschrijden van een cruciale grens? Hoe werd hun leven vóór en na het overschrijden van die grens dan beschreven? Welke dynamiek kwam op gang wanneer geweld een legitiem middel was?

Deze vragen speelden voor menig betrokkene bij verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dergelijke dilemma's waren nadien echter moeilijk bespreekbaar: het verzet diende 'goed' te zijn. Ingewikkelde of zelfs kwalijke verhalen pasten niet in dat beeld. Reden voor sommigen er over te zwijgen; voor anderen juist aanleiding verzet te willen ontmaskeren en van zijn voetstuk te stoten. Deze dynamiek van hetzij verheerlijking, hetzij verguizing heeft lang het Nederlandse debat in zijn greep gehad. Verzet werd daardoor een thema dat hetzij tot verhalen van heldendom en eerbied leidde, hetzij tot omlaaghalen en debunken. Zij waren óf heel bijzondere mensen, óf eigenlijk maar doodgewoon.

Ook voor mensen uit het verzet zelf gingen beide verhalen op: menigeen heeft nooit het verzetsverleden als iets uitzonderlijks willen presenteren. De verzetsactiviteiten werden gezien als juist geen breuk met het verleden: mensen bleven de dingen doen die zij voordien, in 'normale' tijden, ook al hadden gedaan. Dat verklaart waarom sommigen na de oorlog vaak stelden dat hun verzetsdaden niets bijzonders waren. Dat kan valse bescheidenheid zijn, maar wanneer dat niet zo is blijft in dit soort uitspraken onzichtbaar welke nieuwe praktijken en samenwerkingsrelaties wel

degelijk ontstonden. Die nieuwe praktijken waren vaak niet spectaculair, maar wel omvangrijk en complex.

In *De vergelding* realiseert Jan Brokken zich naar eigen zeggen voor het eerst hoeveel organisatie er in 1944 voor nodig was om de duizenden onderduikers in leven te houden. Ewoud Kieft constateert in zijn *Oorlogsmythen* dat het grootste deel van de verzetsactiviteiten van de Groningse afdeling van de LO bestond uit saaie routine, en niet uit spectaculaire acties zoals overvallen en liquidaties. Die routine was echter op zichzelf genomen een met veel inventiviteit en improvisatie tot stand gebrachte, nieuwe praktijk, die met vallen en opstaan vorm kreeg.

Hoezeer verzet ook een voortzetting kon zijn van vooroorlogse patronen, de geschiedenissen van de ondergang van verzetsgroepen van het eerste uur zoals de Geuzen of de eerste groep die *Vrij Nederland* uitbracht, laten zien hoezeer al dan niet 'falen' afhing van het vermogen zich te ontdoen van gewoontes en verwachtingen uit het 'normale', vooroorlogse leven. Gewoontes en verwachtingen waarvan men zich aanvankelijk niet eens bewust was, waardoor de Geuzen er bijvoorbeeld van uitgingen dat ze na arrestatie een eerlijk proces zouden krijgen met milde straffen. Tegelijkertijd maken de binnenkort te verschijnen memoires van Jacoba van Tongeren, leidster van Groep 2000, duidelijk dat verzetswerk in vele opzichten naadloos in het verlengde lag van 'gewoon' werk.² Zijzelf en vele andere leden van haar groep verrichtten hun veelzijdige activiteiten onder de dekmantel van legale organisatiestructuren. Jacoba van Tongeren zag zichzelf dan ook niet als verzetsstrijdster, maar als iemand die als maatschappelijk werkster bij de Bijzondere Kerkelijke Gezinszorg zoveel mogelijk mensen in nood hielp. 'Gewoon' en 'ongewoon', legaal en illegaal, verzet en soepele aanpassing vormen in haar relaas een intrigerend mengsel.

Toch is op allerlei niveaus ook sprake van een radicale breuk. Immers, toen Duitsland Nederland op 10 mei 1940 binnenviel had vrijwel niemand in Nederland – de koloniën niet meegerekend – ervaring met oorlog, vervolging en bezetting. De vertrouwde morele, politieke en juridische kaders vielen weg. Ook al werd dat niet onmiddellijk door iedereen in dezelfde mate ervaren, de Duitse bezetting was het begin van een uitzonderingstoestand. In die situatie moest iedere burger vroeg of laat voor zichzelf bepalen wat wel en wat niet geoorloofd was. Het kon gaan om kleine dingen, zoals de vraag of een radiotoestel moest worden ingeleverd, of om grote vragen, zoals de vraag wat het wettige gezag was en of men dat moest gehoorzamen.

Misschien begon verzet met andere antwoorden op deze vragen dan de bezetter eiste of verwachtte. Ook is het mogelijk dat de worsteling met dergelijke vragen juist voortkwam uit het plegen van verzet. Om hun werk goed te kunnen doen, moesten verzetsmensen immers liegen, stelen en geweld plegen of voorwaarden scheppen waaronder dergelijke transgressies mogelijk werden, handelingen die meestal niet tot hun gewone gedragsrepertoire hadden behoord. Hoe ging dat in zijn werk? Hoe werd vastgesteld wat 'normaal' was in verzetspraktijken en wat niet? Waar en bij wie ging het schuren en waarom? Waarover ontstond consensus of juist ruzie? Hoe kwamen nieuwe gedragsregels tot stand, hoe werden die zonder de normale bronnen van gezag en communicatie collectief nageleefd of juist niet? Wat waren de sancties – intern – als de regels niet werden geëerbiedigd? Welke invloed had het verloop van oorlog en bezetting op de normen die

² Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren en de verzetsgroep 'groep 2000'* (Soesterberg: Aspekt; te verschijnen in 2015).

verzetsmensen zichzelf oplegden en hoe reageerden zij op de noodzaak zich te voegen in grotere verbanden met andere gezagsverhoudingen en andere normen, zoals vanaf 1944 in de Binnenlandse Strijdkrachten?

Waarom een NIOD programma?

Het NIOD verzetsprogramma wil de kloof tussen toen en nu overbruggen met onderzoek dat zich richt op de ervaringen, verwachtingen en het handelen van de mensen van toen voor wie de toekomst net zo open lag als voor ons nu. Zo willen we het bestaande beeld veranderen, want voor de huidige generaties vormt het nu gangbare beeld van 'het verzet' tijdens de Duitse bezetting een obstakel om kennis over het verzet te verbinden met de ervaringen en vraagstukken van nu. In dat beeld wordt het bijzondere karakter van 'het verzet' sterk aangezet, waardoor verzetspraktijken niet alleen haaks lijken te staan op andere praktijken in oorlogstijd, maar ook mijlenver af komen te staan van het heden.

Door de hedendaagse invalshoek zal dit onderzoek zich niet voltrekken in een maatschappelijk vacuüm, maar in levendige interactie tussen wetenschappers en geïnteresseerde burgers en organisaties. Daartoe zal het NIOD samen met anderen parallel aan het onderzoek een serie activiteiten organiseren die deze interactie bevordert. Hierin spelen 'oude' en nieuwe media een rol, en een breed scala aan andere platformen zoals exposities, theaterproducties, werk van kunstenaars etc. Voor de interactie met het publiek en de maatschappelijke vertaling van de onderzoeksresultaten wordt samenwerking gezocht met relevante instellingen en deskundigen, zoals de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten en de Stichting Kunstenaarsverzet.

Het NIOD verzetsprogramma bestaat uit verschillende modules, waarbij elke module een specifiek project omvat. De reeks modules die nu als aparte projecten onder het programma vallen is niet uitputtend. Afhankelijk van het succes bij de fondsenwerving kunnen meer – of andere – projecten worden geëntameerd. Het NIOD streeft ernaar om voor dit programma samen te werken met partnerinstellingen, die deels als opdrachtgever kunnen fungeren. Als onafhankelijk onderzoeksinstituut heeft het NIOD de eindverantwoordelijkheid voor het onderzoek. Dat betekent dat de wetenschappelijke begeleiding van het onderzoek in handen is van de seniorstaf van het NIOD, aangevuld met onafhankelijke experts van buiten. De uitvoering zal deels geschieden door NIOD onderzoekers, deels door extern aan te trekken onderzoekers. De coördinatie en ondersteuning van het onderzoek, inclusief de p.r., wordt door het NIOD verzorgd. De financiering van het programma geschiedt deels uit eigen middelen van het NIOD, deels uit fondsenwerving.

Het NIOD is bij uitstek geschikt om aanjager te zijn van de hierboven beschreven vernieuwing van onderzoek naar het verzet. Het instituut heeft van oudsher een groot maatschappelijk gezag dat het ontleent aan zijn vermogen om op basis van gedegen wetenschappelijk onderzoek een gevarieerd publiek aan te spreken. Bovendien heeft het NIOD zich diepgaand vernieuwd, waardoor het tegenwoordig ook vervolging en geweld elders in de wereld tot zijn werkterrein rekent. Door deze vernieuwing heeft het NIOD een veel bredere uitstraling gekregen. Zo volgen studenten uit de hele wereld een door het NIOD verzorgde Masteropleiding Holocaust en Genocidestudies aan de

Universiteit van Amsterdam.³ De oorlog in voormalig Joegoslavië leidde tot een omvangrijk onderzoek naar de val van Srebrenica en effende de weg voor onderzoek onder de noemer 'Transitional Justice', onderzoek dat op zijn beurt inspireerde tot nieuwe samenwerkingsprojecten zoals dat met het Kigali Memorial Center in Rwanda.⁴ Daar adviseert het NIOD bij het opzetten van een archief-, documentatie en onderzoekscentrum dat tot doel heeft de herinnering aan de Genocide van 1994 levend te houden door onderzoek en informatieoverdracht. Al deze activiteiten actualiseren de kennis over de Tweede Wereldoorlog door die te verbinden met kennis over oorlog en vervolging elders. Dat doet het NIOD met steeds wisselende partners in binnen- en buitenland, waardoor een breed en zeer divers netwerk is opgebouwd en veel mensen kunnen worden aangesproken.

Nieuwe vragen, nieuwe thema's

Met bovenstaand kader als uitgangspunt wil het NIOD een aantal specifieke onderwerpen onderzoeken. De uitvoering van deze projecten zal gefaseerd geschieden, mede afhankelijk van de mogelijkheden voor financiering.

1. Samenwerking en leiderschap (m/v) in flexibele verzetsnetwerken

Dit onderzoek vertrekt vanuit de gedachte dat verzetsactiviteiten doorgaans plaatsvonden in flexibele, niet geïstitutionaliseerde samenwerkingsverbanden die overeenkomsten vertonen met hedendaagse netwerkorganisaties. Of er sprake was van leiderschap in deze informele netwerkorganisaties en zo ja hoe dat tot stand kwam en functioneerde is een intrigerende vraag. Des te meer als in aanmerking wordt genomen dat met de verzwakking van de vooroorlogse verzuilde structuur van Nederland ook oude sociale codes onder druk kwamen te staan. Welke rol speelden sekse, leeftijd, religieuze, sociale, politieke en regionale achtergronden bij beslissingen over taakverdeling en leiderschap? Hoe kreeg het begrip 'samenwerking' invulling in de verzetsnetwerken? Was er ook sprake van machtsstrijd en conflicten en zo ja, waar gingen die over?

In de literatuur over het verzet wordt voortdurend gesproken over leiders en leiderschap, zonder dat duidelijk is op grond waarvan mensen tot leiders werden bestempeld. Ook is niet duidelijk of de in de literatuur genoemde leiders ook tijdens de bezetting zelf door hun groepsgenoten als leider werden gezien, noch of zij zichzelf als leiders opwierpen. Zo protesteerde na de oorlog een verzetsmaker tegen de beeldvorming rond Gerrit Jan van der Veen waarin Van der Veen werd neergezet als een leider op eenzame hoogte; Van der Veen zou net als de anderen deel hebben uitgemaakt van een collectief waarin geen behoefte was aan leiders.⁵ Wat hield leiderschap in verzetsgroepen dan in? Was er wellicht sprake van fluctuerend, niet-hiërarchisch leiderschap en wisselende rollen? Welke eigenschappen/prestaties maakten iemand tot leider? Welke rol speelde sekse bij de totstandkoming van leiderschap in het verzet, zowel in de praktijk van de bezetting als in die van de naoorlogse geschiedschrijving en duiding? Neem nu de vrijwel onbekende Jacoba van Tongeren. Zij leidde vanaf

³ <http://gsh.uva.nl/ma-programmes/programmes/content16/holocaust-and-genocide-studies.html>;
<http://www.niod.nl/nl/master-holocaust-en-genocidestudies>.

⁴ <http://www.niod.nl/nl/projecten/transitional-justice-programme>; <http://www.niod.knaw.nl/nl/rwanda-20-jaar-na-de-genocide>.

⁵ Hans Bongerd, 'De legende van den held', *De Groene Amsterdammer* (14 december 1946).

het begin van de Duitse bezetting de Amsterdamse Groep 2000 en kreeg in het laatste oorlogsjaar een conflict over dit leiderschap met één van de leiders van Vrij Nederland, Van Randwijk, die Groep 2000 wilde overnemen. Zij schittert door afwezigheid in de naoorlogse geschiedschrijving. In die geschiedschrijving wordt de rol van andere verzetsvrouwen, zoals Esmée van Eeghen, die op voet van gelijkheid werkte met 'KP leider' Krijn van den Helm, vaak gereduceerd tot die van helpster/koerierster.

Wat levert nieuw onderzoek naar de relatie tussen mannelijke verzetsleiders en hun 'koeriersters' op waar het gaat om het thema 'leiderschap'? Van Eeghen werd door de gereformeerde Friese verzetsstrijder én geschiedschrijver Pieter Wijbenga gezien als een bron van gevaar voor het Friese verzet, omdat zij de seksuele verhoudingen zou kunnen ontregelen. Wijbenga verbood om die reden in 'zijn' groepen 'intieme verhoudingen' tussen verzetsleiders en koeriersters. Hoe werd de relatie verzetsleider-koerierster in andere verzetsgroepen beleefd en – na de oorlog – beschreven? Ook waar het gaat om de normen m.b.t. de juiste verhouding tussen de seksen lijken verzetsgroepen zichzelf opnieuw te hebben moeten uitvinden. Zelfs in groepen waarin onconventionele kunstenaars de doorslag gaven in plaats van streng gereformeerden, lijken op deze vragen geen vanzelfsprekende antwoorden gevonden te zijn: Frieda Belinfante, lid van Groep 2000 en van de Persoonsbewijzen Centrale van Van der Veen, beschrijft de vele discussies in de groep over sekseverschillen en seksualiteit. Doordat de naoorlogse geschiedschrijving de rol van mannen en vrouwen in het verzet invoegt in de gewenste seksepatronen van de wederopbouwmaatschappij, zijn de veranderingen in de sekseverhoudingen die het verzetswerk met zich meebracht, op een enkele uitzondering na, te veel onzichtbaar gebleven.

Voor dit project wordt samengewerkt met Els Kloek, samenstelster van het zeer succesvolle *1001 vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis*.⁶ Zij bereidt een tweede deel voor dat 1001 portretten zal bevatten van vrouwen uit de 20ste eeuw. Marjan Schwegman is voorzitter van de wetenschappelijke adviesraad.

Belangrijk voor dit project is ook een door het NIOD georganiseerde internationale conferentie gewijd aan het thema van "Fighting Women" during and after the Second World War in Asia and Europe'. Deze in juni 2014 op het NIAS gehouden conferentie legde de basis voor een wijd vertakt internationaal netwerk van wetenschappers in wier werk het thema van 'de vechtende vrouw' centraal staat. De conferentie zal leiden tot diverse vervolgprojecten.

Voor dit project is nog geen financiering beschikbaar.

2. Geweldgebruik en radicaliseringprocessen

In vrijwel alle geschiedenissen van verzetspraktijken neemt het gebruik van geweld een belangrijke plaats in. Daardoor lijkt het alsof geweld onlosmakelijk hoorde bij verzet. Is dat zo? Hoe verhiel gebruik van geweld zich tot andere activiteiten? Recente studies, zoals die van Maarten van Buuren richten zich op de meest extreme uitwassen van geweldgebruik: wilde liquidaties waarvoor

⁶ Els Kloek (ed.), *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. (Van Tilt: Nijmegen 2013).

onvoldoende grond was.⁷ Dergelijke ‘excessen’ vallen echter alleen te begrijpen als onderdeel van een proces dat zich over een langere periode voltrok. Centrale vraag in dit project is dan ook hoe bepaalde, nader te selecteren verzetsgroepen/individuen zich ontwikkelden qua *geweldgebruik*. Waardoor werd radicalisering aangejaagd dan wel beheerst? Welke rol speelden politieke, sociale en religieuze achtergronden? Welke rol speelde sekse? Wat was de invloed van factoren als uitputting, arrestaties en dood van mede-verzetsstrijders? Hoe werd geweldsbereidheid door de wisselwerking met de bezetter en de omgeving van de verzetslieden afgeremd of juist aangejaagd?

Deze vragen dienen als kapstok voor een thematisch onderzoek dwars door het landschap van ‘het Nederlandse verzet’. Als concreet aangrijpingspunt kunnen de zogenaamde ‘wilde groepen’ dienen: groepen die weigerden zich te voegen in het geweldsmonopolie van de Binnenlandse Strijdkrachten. Waarom deden ze dat? Wat is hun geschiedenis qua *geweldgebruik* en om wat voor vormen van geweld gaat het? Bij de keuze van de te bestuderen groepen zal een regionale spreiding in acht worden genomen, omdat op het eerste gezicht sprake is van grote regionale verschillen wat betreft het gebruik van geweld. Hoe zijn dergelijke verschillen te verklaren?

Voor dit project is nog geen financiering beschikbaar

3. Onderduiken en hulp aan onderduikers

Er is tot nu toe geen integrale studie over onderduiken en de hulp aan onderduikers beschikbaar. Daardoor weten we eigenlijk niet in welke opzichten de beroemdste onderduikgeschiedenis, die van Anne Frank, bijzonder is of juist niet. Doken Joden doorgaans met het hele gezin onder, zoals bij haar het geval was, of werden gezinnen juist uit elkaar gerukt? Wat zijn de verschillen tussen de geschiedenissen van Joodse en niet-Joodse onderduikers? Welke rol speelde onderduiken en alles dat daarmee samenhangt, zoals de noodzaak een andere identiteit aan te nemen en de afhankelijkheid van anderen, in het bestaan van verzetsmensen? Wie dook onder en waarom? Hoe bepalend was onderduiken voor het leven van de betrokkene? Uit het onlangs gepubliceerde dagboek van Hans Keilson blijkt bijvoorbeeld dat hij, hoewel ondergedoken, regelmatig op straat was. Hoe werd hulp verleend aan onderduikers? Juist wat dit onderwerp betreft kan het uitgangspunt dat het bij verzet ging om informele, flexibele netwerken, nieuwe inzichten opleveren. Immers, juist hier heeft de visie van Loe de Jong die de verzorging van onderduikers niet zag als verzet, beperkend gewerkt.

Momenteel is het NIOD in gesprek met de Anne Frank Stichting over financiering van onderzoek dat de onderduikgeschiedenis van Anne Frank contextualiseert. In aansluiting hierop kan uitgebreider onderzoek worden verricht, met bovenstaande vragen als uitgangspunt.

*4. Goed en fout verzet: de rol van instellingen als de **Stichting 40-45** en de **Eraad der Illegaliteit***

Dit project onderzoekt de rol van organisaties als de *Eraad der Illegaliteit* en de *Stichting 40-45* bij de voortdurende naoorlogse discussie over wat ‘goed’, legitiem verzet was, en wat niet. Waar tijdens de bezetting de grens tussen verzet en crimineel gedrag in toenemende mate vervaagde, probeerden

⁷ Maarten van Buuren, *De afrekening: ontmaskering van het gewapend verzet* (Rotterdam: Lemniscaat 2011).

deze instellingen die grens na de oorlog juist scherp te krijgen. De *Eraad* adviseerde het OM en de Rechter Commissaris over eventuele vervolging van ex-verzetslieden wegens in het kader van verzetsactiviteiten gepleegde strafbare feiten. De *Stichting 40-45* kon beslissen of iemand al dan niet in aanmerking kwam voor een verzetspensioen. Bestuursleden van de *Stichting* zaten ook in de Raadskamer van de Wet Buitengewoon Pensioen waar op advies van het Bestuur van de *Stichting* het uiteindelijke besluit viel.

Welke definities van verzet ontwikkelden *Stichting* en *Eraad*? Waarop waren die gebaseerd? Wie zaten er in het Bestuur van de *Stichting 40-45* en wie in de *Eraad*? Met wie hadden zij contact? In hoeverre baseerden zij hun definities van 'goed' en 'fout' verzet op eigen ervaringen tijdens de bezetting? Wat waren de gevolgen van hun adviezen en besluiten voor het naoorlogse beeld van het verzet? Hadden zij contact met geschiedschrijvers en andere beeldbepalende mensen? Welke contacten waren er met de media?

Over dit project is overleg gevoerd met de Stichting 40-45, in verband met samenwerking en financiering. De gesprekken waren hoopgevend en worden voortgezet teneinde te komen tot concrete afspraken.

5. *Reflectie op een ongemakkelijk begrip: verzetsheldendom*

Terwijl verzetsmensen die de oorlog overleefden zich er dikwijls tegen verzetten, worden zij soms achteraf toch bestempeld tot held of, minder vaak, tot heldin. Dit is één van de routes die de geschiedenis van het verzet tot een 'bijzondere', 'afwijkende' geschiedenis maakte. In dit project wordt onderzocht in hoeverre het begrip 'heldendom' een niet normatieve, open benadering van het verzet in de weg zit. Het sluit aan op het in 2008 door NIOD directeur Marjan Schwegman gehouden openbare pleidooi voor meer onderzoek naar verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog en de manieren waarop zij in de collectieve herinnering voortleven. Zij vroeg zich af welke mensen op grond van welke eigenschappen en/of prestaties de geschiedenis zijn ingegaan als verzetsheld. Welke veranderingen zijn er sinds 1945 opgetreden in de representatie van verzetshelden? Wie bepaalde/bepaalt op grond waarvan wat een verzetsheld is? Is er sprake van specifieke narratieve conventies in heldengeschiedenissen en waar komen die vandaan?⁸ Als vervolg op deze oproep zijn NIOD onderzoekers Jaap Cohen en Hinke Piersma op de website van het NIOD een interactieve webrubriek begonnen: 'Held van de maand'.⁹ Door NIOD medewerkers uit te nodigen onderzoek te doen naar een door hen te kiezen verzetsstrijder en daarover te schrijven, werd in de praktijk onderzocht wat onder verzetsheldendom kan worden begrepen. Het project kreeg eind 2014 een voorlopige afronding met de verschijning van een boek bij Uitgeverij Boom, *Moedige Mensen*, waarin de bijdragen gebundeld zijn. De publicatie is aangegrepen voor een publiek debat over verzetsheldendom in het Amsterdamse Verzetsmuseum. Daarin stond de vraag centraal in hoeverre het etiket 'held' of 'heldin' verlamme, of juist stimulerende modellen oplevert voor mensen van nu. Momenteel wordt bekeken of vervolgonderzoek kan worden geëntameerd.

⁸ Marjan Schwegman, *Waar zijn de verzetshelden? Van der Lubbelezing 2008*; beschikbaar op: <http://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/NIODSchwegmanVerzetshelden.pdf>.

⁹ <http://www.niod.nl/nl/held-van-de-maand>.

Dit project is tot nu toe uit eigen middelen van het NIOD gefinancierd. Voor eventueel vervolgonderzoek zal gezocht worden naar aanvulling van de middelen door externe financiering.

6. *Kunstenaars en verzet*

Op verzoek van de Stichting Kunstenaarsverzet bekijkt het NIOD of en zo ja hoe een specifiek onderzoeksproject *Kunstenaars en verzet* kan worden opgezet. Dit verzoek is mede geïnspireerd door de Arondeuslezing *Vriendschap en Verzet* van Marjan Schwegman. Hierin besteedt zij speciaal aandacht aan de relatie kunst/kunstenaars en verzet. Dit project wordt op dit moment nader uitgewerkt. Duidelijk is dat ook hier de vraag naar het 'gewone' en het 'bijzondere', breuk en continuïteit, nieuwe inzichten kan opleveren. Het is immers opvallend hoe juist kunstenaars (zoals Gerrit Jan van der Veen en Willem Arondeus) hun artistieke en technische gaven inzetten voor het verzetswerk. Voor financiering van dit project wordt in ieder geval (mede) een beroep gedaan op de Stichting Kunstenaarsverzet.

Waar het om de maatschappelijke vertaling van de onderzoeksresultaten van dit project gaat, liggen hier kansen om, in samenwerking met de Stichting Kunstenaarsverzet en andere instellingen op het terrein van kunst en cultuur, te komen tot vormen van interactie met het publiek waarin kunst een centrale en stimulerende rol speelt. Momenteel is het NIOD in bespreking met Etty Mulder over de mogelijkheid een project te starten over *Kunst in en rondom Kampen*, met Armando als hoofdrolspeler.

Gevangen als gevolg van verzet: Het Oranjehotel

Dit project is een casestudy over het Oranjehotel, één van de bekendste gevangenissen in het bezette Nederland. Vele bekende mensen die verzet pleegden, zoals Rudolph Cleveringa en Bill Minco, zaten er gevangen. Wat betekende het om in het Oranjehotel gevangen te zitten? Wat was het gevangenisregime, hoe verliep de dagelijkse routine, hoe en via welke netwerken kwam contact met de buitenwereld tot stand? Dit project start op 1 februari 2015, en zal worden uitgevoerd door Bas von Benda Beckmann. Daarbij zal gebruik worden gemaakt van de onderzoeksresultaten van het door het NIOD uitgevoerde en door NWO gefinancierde project over *Gevangenen onder Duitse bezetting*. Dit onderzoek zal 2 jaar duren.

Voor de financiering heeft het NIOD via de Stichting Oranjehotel subsidie van het fonds gekregen. Deze stichting streeft ernaar om het Oranjehotel te transformeren tot een voor het publiek toegankelijke *lieu de mémoire*. Het onderzoek naar de geschiedenis van het Oranjehotel maakt deel uit van het plan om van het Oranjehotel een herinneringscentrum te maken.

7. *Politie en verzet*

Het onderzoek dat tot nu toe gedaan is naar de Nederlandse politie in bezettingstijd (zoals b.v. door Guus Meershoek), heeft zich grotendeels geconcentreerd op de politie als organisatie.¹⁰ Als er al aandacht wordt besteed aan het optreden van individuele politiemensen, zoals in Ad van Liempts

¹⁰ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Proefschrift UvA; Amsterdam: Van Gennep 1999).

onderzoek, gaat het vooral om (extreme) vormen van collaboratie.¹¹ Een niet oordelend perspectief, zoals gehanteerd door Bas van Benda Beckmann in zijn boek over de Velsler Affaire, laat echter zien dat het beeld zeer gelaagd is: individuele politiemannen pleegden onopvallend 'stil' verzet, terwijl ze tegelijkertijd met de bezetter samenwerkten en telkens zochten naar de juiste verhouding. Dit vraagt om meer onderzoek naar de rol van individuele politiemensen in verschillende, nader te selecteren gemeentes.

Verkennde gesprekken met de burgemeester van de gemeente Velsen, de Stichting Onderzoek Velsler Affaire en de voormalig plv. korpschef van de Regiopolitie Amsterdam-Amstelland, hebben uitgewezen dat dit project zich goed leent voor financiering uit particuliere fondsen, onder meer bijeen te brengen door crowdfunding. Genoemde gesprekspartners hebben aangegeven bereid te zijn hun netwerken hiervoor in te zetten.

Verder...

De reeks modules wordt nog uitgebreid. Zo is het NIOD in gesprek met het Vfonds over (financiering van) een project over 'studenten in verzet' en is het NIOD partner in een door prof. dr. Robert Gildea (Oxford University) opgezet Europees netwerk voor onderzoek naar transnationaal verzet.¹²

Interactie met het publiek

Tegelijk met het onderzoeksprogramma wordt een publieksprogramma opgezet, gericht op interactie met het publiek. Het gaat hier niet alleen om een vertaling van de onderzoeksresultaten voor een groot publiek, maar ook om particulieren bij het onderzoek te betrekken en nog onbekende informatie (dagboeken, brieven enz.) op het spoor te komen. Deze interactie kan plaatsvinden via websites, blogs, tentoonstellingen, korte presentaties, lezingen, en het onderwijs.¹³ Hierbij wordt voortgeborduurd op reeds lopende publieksactiviteiten van het NIOD, zoals de al jaren succesvolle lezingenserie 'Helden en Schurken' die het NIOD samen met de NTR, het Historisch Nieuwsblad en het Amsterdamse Verzetsmuseum organiseert.

Het NIOD is van plan om bij elk specifiek onderzoeksproject (de modules van het verzetsprogramma) op 3 momenten een publieksactiviteit te organiseren: bij de aftrap van het project, als het project halverwege is en bij de presentatie van het eindresultaat. Afhankelijk van de mogelijkheden voor samenwerking en financiering, kan dat eindresultaat naast een goed toegankelijk, rijk geïllustreerd (e-)boek, ook een tentoonstelling in een museum, herinneringscentrum of galerie zijn, een website, een digitale onderzoeksgids, een theatervoorstelling, een documentaire of een (scenario voor een) speelfilm zijn. In het voorjaar van 2015 zal het NIOD onder meer de verschijning van de memoires van Jacoba van Tongeren aangrijpen om het debat aan te gaan over vrouwen in het verzet en het

¹¹ Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie (ed.), *Jodenjacht: de onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Balans 2011).

¹² Over de aanvraag voor het Studentenverzet is op moment van schrijven (januari 2015) nog geen beslissing genomen. Robert Gildea heeft aanvragen voor dit netwerk lopen bij de Leverhulme Trust (UK) en bij de European Research Council (ERC) in Brussel.

¹³ Door NIOD medewerkers wordt bijvoorbeeld onderwijs verzorgd voor oa de NIOD Master Holocaust en Genocidestudies aan de UvA en de Summerschool Holocaust en Genocide die het NIOD met de UU organiseert.

spanningsveld tussen 'gewoon' en 'bijzonder'. Ook werkt het NIOD in 2015 opnieuw samen met het Amsterdamse 4 en 5 Mei Comité in de op een divers publiek gerichte serie Huizen van Verzet.¹⁴

Partners

Voor het nieuwe onderzoeksprogramma over verzet wordt, naast de reeds bestaande partnerschappen, ondersteuning en samenwerking gezocht: Democratie en Media, het Nationaal Comité 4 en 5 Mei en lokale 4 en 5 Mei Comités, Stichting 40 – 45, het Vfonds, het Prins Bernhard Cultuur Fonds, de Gemeente Velsen, de Stichting Onderzoek Velser Affaire, de Anne Frank Stichting, de Anne Frank Foundation, Castrum Peregrini¹⁵, Verzetsmusea en herinneringscentra, Spui25, De Balie, de Stichting Kunstenaarsverzet, de Stichting Oranjehotel en particuliere fondsen. Met de meeste van deze organisaties zijn verkennende gesprekken gevoerd over mogelijke samenwerking en steun. De eerste reacties zijn zeer bemoedigend, zodat het NIOD erop vertrouwt dat spoedig meer concrete afspraken kunnen worden gemaakt over de gewenste vormen van samenwerking en mogelijke financiële steun.

Het NIOD is voorts in contact met media als Dagblad Trouw, dat de wens heeft uitgesproken het hele programma te willen volgen. Contact zal verder worden gelegd, of is al gelegd, met *De Correspondent*, *Het Parool*, en de NOS (Paulien Broekema). Daarnaast is het NIOD bezig steun te verwerven voor een plan waarbij i.s.m. het Nationaal Archief en andere archiefinstellingen nieuwe bronnen die tijdens het onderzoek worden aangeboord gedigitaliseerd worden en online doorzoekbaar worden gemaakt. Deze activiteit maakt deel uit van het door het NIOD beheerde landelijke digitale Netwerk Oorlogsbronnen.¹⁶ Dit Netwerk wordt in 2015 uitgebreid tot een Kenniscentrum dat online toegang geeft tot oorloggerelateerde collecties in honderden instellingen en deze zo op een nieuwe manier met elkaar verbindt. Het thema 'verzet' leent zich uitstekend voor de online presentatie van bronnen die zich op uiteenlopende locaties bevinden. Omdat het NIOD tevens bezig is een publieksvoorziening te creëren in Den Haag voor de online presentatie van de archieven van o.a. het Joegoslavië Tribunaal, kan het thema 'verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog' in de toekomst ook op deze manier verbonden worden met dat van hedendaagse vormen van verzet.

¹⁴ <http://www.4en5meiamsterdam.nl/46374/nl/huizen-van-verzet>.

¹⁵ Castrum Peregrini heeft momenteel het Europese project Silent Heroes lopen over het 'stille verzetswerk', met als doel de ontwikkeling van educatieve projecten.

¹⁶ <http://www.oorlogsbronnen.nl/>.